

Föreställningar om det onda

Hur kan man undersöka föreställningarna om det onda? Den frågan ställer sig sex historiker i boken *Paholainen, noituus ja magia – kristinuskon kääntöpuoli*¹ (Djävulen, häxkonst och magi – kristendomens avigsida). Svaren de ger är mångfacetterade, men det finns vissa gemensamma drag, som redaktörerna också påpekar i sin inledning till verket. Den skiftande relationen mellan folkliga föreställningar och den officiella religiösa teologin utgör en av de röda trådarna, gränsdragningarna mellan ont och gott, ordning och kaos, den mänskliga världen och den övernaturliga världen är andra.

Boken har en kronologisk uppdelning i så måtto att artiklarna tidsmässigt rör sig från tidigkristen tid via medeltiden till den nya tiden. Den första artikeln, skriven av Pekka Metso, handlar sålunda om synen på demoner bland tidigkristna asketer och deras biografier, och hur man tänkte sig att demonerna kunde influera askaternas liv genom att försöka inleda dem i frestelse. Demonerna troddes nästla sig in i askaternas tankar, och de kunde använda sig av askaternas minne för att få dem på fall, ofta genom sexualiteten. Detta var ett problem som ansatte alla asketer, men framförallt dem som nyligen vigtt sitt liv åt Gud. Demonerna kunde också visa sig i fysisk form, men det

är oklart om man föreställde sig att de hade en rent konkret, fysisk kropp. Ibland beskrivs deras anfall som fysiskt påtagliga – i helgonberättelserna kunde asketerna bli fysiskt misshandlade – så man trodde i alla fall att demonerna hade någon sorts makt i den fysiska världen.

Under medeltiden ansågs demonerna vara okroppsliga till sin egentliga natur, men de kunde uppenbara sig för människorna i alla möjliga former. Sari Katajala-Peltomaas artikel om kvinnor som betraktades som besatta av onda andar visar att dessa kvinnor inte beskylldes för att själva ha orsakat sitt tillstånd, utan besatthet var något som plötsligt kunde drabba vem som helst. Demonerna kunde dessutom ta endast kroppen i besittning, medan själen förblev obefläckad av de synder demonerna tvingade de besatta att begå. På grund av sitt tillstånd troddes dessa kvinnor även inneha andlig kunskap, som de fick genom demonerna, och de kunde därför bli respekterade för sitt kunnande. Vissa religiösa författare menade att kvinnorna utnyttjade detta, och låtsades vara besatta för att få ett större inflytande och större social frihet. En del forskare har ibland följt den här tråden i sina tolkningar av fenomenet, medan andra har framhållit att besatthet alltid var någonting negativt, och att besattheten var ett sätt att stämpla kvinnors andliga ambitioner, ifall omgivningen tyckte de gick till överdrift. Det ena behöver dock inte utesluta det andra: varje enskilt fall är ju unikt, och kan ha sina egna, speciella drivkrafter.

¹ *Paholainen, noituus ja magia – kristinuskon kääntöpuoli. Pahuuden kuvasto vanhassa maailmassa.* Red. Sari Katajala-Peltomaa & Raisa Maria Toivo. Helsinki, Suomalaisen kirjallisuuden seura 2004. (Tietolipas 203.) 338 s.

Med Soili-Maria Ollis artikel om lärda och folkliga föreställningar om djävulen har vi kommit fram till 1600- och 1700-talen. Den största skillnaden mellan de officiella och folkliga föreställningarna är, som även Ulrika Wolf-Knuts visat på basis av ett lite yngre material, att de förra endast betonade djävulens ondska, medan de senare också innefattade bilden av djävulen som en aningen naiv hjälpare. I rättegångsprotokollen som används framgår det att de anklagade betraktade djävulen som sin vän, och att det var lättare att få kontakt med honom, och att faktiskt få den hjälp man behövde av honom, i fall då Gud vägrade att ingripa. Det verkar likväl finnas en skillnad i hur mäns och kvinnors förhållande till djävulen gestaltade sig. För kvinnorna var djävulspakten, ofta ingången inför häxsabbaten, mer ofrivillig och påtvingad, medan männens djävulspakt, efter faustiskt mönster, var mer jämlik och frivillig. För kvinnorna var motivet lycka i hushållet och hemmet, medan männen oftast gjorde det för pengarnas skull.

Gränsernas och gränsöverskridningarnas betydelse blir belyst i Jari Eilolas artikel. Trolldom sätts i samband med förhållandet mellan den kristna världen, lokalsamhället, hushållet och den egna kroppen; genom att skada någon av delarna i denna helhet, kunde häxorna påverka helheten. På de olika nivåerna var dock spelet mellan det inre och det yttre, det ordnade och det kaotiska annorlunda. Ur hushållets perspektiv var det lokalsamhället som utgjorde det yttre och kaotiska, som kunde tränga in i hushållet och undergräva dess lycka och framgång, medan det ur den enskilda kroppens synvinkel var människans inre som var kaotiskt, och hennes yttre som var ordnat. Man tänkte sig att människors synder föranledde problem på de högre nivåerna, så att hungersnöd, epidemier och katastrofer var ett kollektivt straff för individernas förseelser. I ett sådant samhällsklimat är det kanske naturligt för människan att försöka överföra skulden för sina egna bekymmer på någon utomstående, och då blir den illvilliga och avundsjuka häxan en lämplig syndabock. De människor som ställdes inför rätta för trolldom hade i allmänhet haft ett rykte som häxa ganska länge, men innan det gick så långt utestängdes de vanligen från de ritualer som skapade en gemenskap i lokalsamhället. Marginaliseringen bidrog knappast till att minska deras "antisociala" beteende, och stämpeln som häxa kunde eventuellt bli en självuppfyllande profetia.

De två sista artiklarna berör vår egen tid, och är främst forskningshistoriskt inriktade. Raisa Maria Toivo granskar tolkningen av häxförföljelserna inom kvinnoforskningen, och relaterar utvecklingen till de samhälleliga strömningar som påverkat synen på denna del av historien. Teorin om att häxorna var utö-

vare av en förkristen fruktbarhetskult, som underkuvades genom häxförföljelserna, har levt kvar i populära framställningar av händelserna, och har även gett upphov till den moderna Wicca-kulten. På 1970-talet framställdes häxorna som offer för kvinnoförakt, men också som starka, självständiga kvinnor, i akt och mening att ge nutidens kvinnor någonting att relatera till i sin egen strävan efter en ny identitet och ett nytt samhälle. De historiska häxförföljelserna skulle således legitimera kvinnornas nutida krav på förändringar i samhället. En annan tolkning av häxförföljelserna var att de utgjorde kyrkans försök att utrota den folkliga läkekonsten, och särskilt barmorskornas kunskap om preventivmedel och abort. Anknytningen till kvinnorörelsens intresse för kvinnans reproduktiva rättigheter är tydlig. Inom den socialhistoriska forskningen började man vid samma tid också intressera sig för trolldom, och här betonades trolldomsanklagelsernas roll i det sociala maktspelet, speciellt kvinnor emellan. Sedan 1990-talet har forskarna alltmer intresserat sig för hur trolldomsanklagelserna platsar in i dåtidens kvinnors identitetsbygge.

Marko Nenonen behandlar i sin artikel det tolkningsparadigm som länge var förhärskande, nämligen att de västeuropeiska häxförföljelserna var specifika för just Västeuropa, och att de dominerades av anklagelser för blåkullafärder. Forskarna förbisåg, ibland avsiktligt, de mindre spektakulära anklagelserna om traditionell trolldom och vidskepelse, som trots allt var i majoritet bland alla rättsfall. Detta gjorde massförföljelser till undantag och inte regel, och det samma gäller blåkullaföreställningarnas andel i rättegångsmaterialet. Antalet anklagade och dömda har också överdrivits kraftigt – vissa uppskattade dem till flera miljoner, medan man nu har stannat för en betydligt lägre siffra. Uppfattningen om häxförföljelserna som ett typiskt medeltida fenomen dröjde sig likaså kvar länge; det var först på 1970-talet som deras förankring i den nya tiden lyftes fram på allvar. Massförföljelserna har således fått en alltför framträdande position i vår bild av den nya tidens början.

Boken är ovanligt väl sammanhållen – artikelsamlingar tenderar ju ofta att vara lite spretiga – och författarna har bemödat sig om att skriva relativt lättillgängliga texter. Ibland är artiklarna lite överlappande, till exempel Toivos och Nenonens, men då de har olika infallsvinklar är det egentligen inte störande. Med tanke på det folkliga temat är det glädjande att flera av skribenterna har beaktat den folkloristiska forskningen om trolldom och folktro, vilket bidrar till en mer mångfacetterad förståelse av dessa fenomen. Det gör också bilden av förhållandet mellan folklig och officiell tro mer nyanserad, en tendens som för övrigt vuxit sig allt starkare inom många humanistiska fält

på senare år, och där nordiska historiker med intresse för häxor har hållit sig väl framme. Föreställningarnas, världsbildens och identitetens betydelse för människan är, implicit eller explicit, ett genomgående drag hos alla artiklar i boken, och "konstruktion" är nyckelordet, vare sig det handlar om människor i historien, eller historikernas syn på dessa människor och deras historia. Författarna anstränger sig att ge utrymme åt många olika tolkningsmöjligheter, och tar

inte alltid ställning för eller emot en specifik tolkning. Viljan att framhäva den kulturella komplexiteten är kanske ett av de mest utmärkande dragen hos den humanistiska forskningen just nu, och *Paholainen, noituus ja magia – kristinuskon kääntöpuoli* är ett gott exempel på dess fruktbarhet.

Camilla Asplund Ingemark